

HIVZIJA HASANDEDIC

KULTURNO-ISTORISKI SPOMENICI U MOSTARU IZ TURSKOG DOBA

O Mostaru i njegovim kulturnim spomenicima postoji pet monografija i više članaka po raznim časopisima¹. U tim radovima nisu iskorišteni podaci koje pružaju putopisi Evlije Čelebije i Francuza Paullet-a, sačuvane mostarske vakufname, siđžili mostarskog šeriat-skog suda i drugi turski izvori koji pružaju dragocjene i zanimljive podatke za izučavanje povijesti Mostara i njegovih istoriskih spomenika.

Mi ćemo ovdje dati pregled istoriskih spomenika podignutih na području Mostara za vrijeme turske uprave na osnovu svih raspoloživih izvora.

I SAKRALNI SPOMENICI

Od druge polovine XV stoljeća do 1878. godine izgrađeno je na području grada Mostara 36 muslimanskih, 2 pravoslavne i 1 katolička bogomolja.

a) Džamije

Evlija Čelebija, koji je proputovao kroz Mostar 1664. godine, navodi između ostalog, da Mostar ima 45 džamija². Tada u Mostaru nisu postojale samo džamije: Hadži Ibrahima Čevre i Ali-paše Rizvanbegovića koje su sagrađene kasnije, pa je Mostar, ukoliko su navodi Evlije Čelebije tačni, imao u svemu 47 džamija. Mi možemo ubicirati samo 37 džamija, računajući i onu u Babunu i Musalu. Ostalih 10 džamija koje navodi Evlija Čelebija, ne mogu se utvrditi.

¹ Karl Peetz: *Mostar und seine Kulturkreis*, Leipzig, 1891; Luka Grdić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, Beograd, 1901; Robert Michel: *Mostar*, Prag, 1909; Dr Vladimir Čorović: *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Beograd, 1933; Hamdija Kreševljaković: *Esnafi i obrti*

u Bosni i Hercegovini (1463—1878), II, *Mostar*, Zagreb, 1951.

² Evlija Čelebija: *Putopisi — Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo i komentar napisao Hazim Šabanović, knj. II, Sarajevo, 1957, 245.

Od navedenih 37 džamija 23 se nalaze na lijevoj strani Neretve i to: 16 s munarama, 4 s munaricama, 3 bez munara i Musala, a 13 na desnoj obali Neretve i to: 9 s munarama i 4 bez munare. Do danas se održalo 20 u dobrom stanju, 6 se nalazi u ruševnom stanju, dok je 10 srušeno.

Među osnivačima mostarskih džamija zastupljeni su svi slojevi ondašnjeg društva počev od sitnih zanatlija i trgovaca pa do visokih državnih funkcionera. U Mostaru su ostavili svoje zadužbine i petorica ljudi koji su spadali u krug ondašnje inteligencije, u čemu Mostar prednjači nad ostalim mjestima Bosne i Hercegovine. Među mostarskim legatorima nalazi se i jedna žena.

Sve mostarske džamije građene su od kamena i to pretežno od mukle miljevine zvane tenelija, koja je veoma podesna za izradu i ornamentisanje. Tri su pod kubetom i predstavljaju remek djela turske arhitekture, dok su ostale pokrивene običnim krovovima.

1. *Karađoz-begova džamija* je najmonumentalnija džamija u Mostaru i čitavoj Hercegovini. Pod kubetom je i ima visoku i elegantnu kamenu munaru ukrašenu jednim redom majstorski izrađenih stalaktita. Iz natpisa više ulaznih vrata saznajemo da je džamiju sagradio zaim Mehmed-beg, sin Ebu Seadetov 965 (1557) godine.

O porijeklu osnivača ove džamije ne zna se ništa pouzdano. Prema narodnom predanju on je rodom iz Potoka kraj Mostara gdje je podigao jedan mesdžid. U Mostaru je popularan pod imenom Karađoz-beg, a taj je nadimak dobio po tome što je bio naočit [Karagöz — crnook] ili po igri karagöz. Iz njegove vakufname zna se da je imao tri sina i to: Muhamed-bega, Hadži Jusufa i Sulejmana, a iz natpisa na džamiji proizlazi da je bio brat nekog vezira.

Pored džamije on je sagradio još jedan mesdžid, 3 mekteba (u Mostaru, Konjicu i Potocima), medresu, imaret, musafirhanu, tri mosta (u Konjicu, na Buni i u Luštici) i po jedan han u Mostaru, Konjicu, Čičevu i Potocima. Iz sredstava njegova vakufa sagrađen je kasnije jedan hamam u Blagaju.

Za izdržavanje navedenih ustanova ostavio je: 42 dućana u mostarskoj čaršiji, 6 mlinova u selu Knešpolje (nahija Blato), 2 stupe, 2 badnja za štavljenje kože, sve mlinove na vrelu Bune, nešto zemlje u Mostaru i 300.000 osmanskih dirhema u gotovu. Danas se Karađoz-begova džamija nalazi pod zaštitom države³.

Dimenzije džamije su 13,40 × 13,40 m.

2. *Koski Mehmed-pašina džamija*. U najstarijem dijelu grada Mostara, oko 20 m južno od čuvene mostarske pijace Male Tepe, nalazi se velebna i masivna Koski Mehmed-pašina džamija. Ona je sagrađena nad samim hridinama Neretve, a njena munara je jedva pet metara udaljena od njenog lijevog ruba. Presvođ-na je kubetom

³ Alija Nametak: *Karađozbeg i njegovu doba*, Novi Behar (VII), Sarajevo, 1933. Karađoz-begova zakladnica je napisana početkom Ramazana 977 (7. II—16. II 1570). Ori-

ginal u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru — Evlija Čelebija, n. d. 247. Evlija je donio u svome putopisu djelomičan prepis natpisa iznad vrata Karađoz-begove džamije.

i ima istu arhitekturu kao i Karađoz-begova, samo što nema nikakvih dekoracija.

Ovu je džamiju sagradio Koski Mehmed-paša, koji je bio rođak Mehmed-paše Sokolovića (1604—1606) i 1605. godine postao timar-defterdar⁴. Iz natpisa više ulaznih vrata džamije vidi se da je sagrađena 1027. (1617) godine. Iz Mehmed-pašine vakufname znamo da mu je ocu bilo ime Mustafa i da je imao dva brata, Mahmuda i Ahmeda. Mahmud je bio veoma učen i u svoje vrijeme uživao je glas istaknutog i priznatog učenjaka u Mostaru.

Mehmed-paša je neposredno uz džamiju podigao medresu. Za izdržavanje tih ustanova ostavio je velika nepokretna imanja (u Mostaru, Suhom Dolu i Vrapčićima) i 200.000 akči u gotovu. Njegova džamija se nalazi pod zaštitom države⁵.

Njene dimenzije su: 12,40 × 12,40 m.

3. *Džamija Nasuh-age Vučjakovića* je treća džamija Mostara presvedena kubetom. Po svojoj arhitektonskoj vrijednosti ona dolazi odmah iza Karađoz-begove i Koski Mehmed-pašine, ali se po arhitekturi u mnogome razlikuje od tih džamija. Situira na uglu ulica Maršala Tita i Braće Bajata. Iz natpisa više ulaznih vrata proizlazilo bi da je sagrađena 935. (1518) godine. Taj je natpis, međutim, problematičan, jer on ni po svojoj formi, ni po formi svoga pisma ne potiče iz XVI stoljeća. Ovu tvrdnju potkrepljuje i činjenica što se između natpisa i zakladnice, u čiju tačnost ne možemo sumnjati pojavljuje razlika od punih 36 godina. Sve to upućuje da je natpis stavljen kasnije i da se tada nije tačno znala godina gradnje džamije, pa je stavljena proizvoljno⁶.

O porijeklu osnivača ove džamije ne znamo ništa pozitivno. Prema narodnom predanju, on potiče iz Ljubuškog, gdje je također sagradio jednu džamiju. Po nazivu aga da se zaključiti da je bio u nekoj službi. Njegovi potomci su se i do danas održali u Mostaru, sa istim prezimenom. Pored džamije u Mostaru i Ljubuškom on je podigao još dva mekteba i odredio da se iz sredstava njegovog vakufa popravljaju mostovi na Radobolji i Trebižatu.

Za izdržavanje spomenutih ustanova uvakufio je 28 dućana u blizini džamije, više mlinica na Radobolji i Studencima (srez Ljubuški) i 123.000 dirhema u gotovu. Sve to znamo iz njegove vakufname koja se sačuvala u originalu. I ova se džamija nalazi pod zaštitom države⁷.

Njene dimenzije su: 10,20 × 9,80 m.

⁴ Dr Safvetbeg Bašagić; *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1931, 46.

⁵ Hivzija Hasandedić, *Koski Mehmed-pašina džamija i vakuf u Mostaru*. Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, Sarajevo, 1952, 146—157; Evlija Čelebija, *n. d.* 245.

⁶ Mehmed Mujezinović: *Turski*

natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine. Prilozi Orijentalnog instituta, Sarajevo, 1953, 459.

⁷ Vakufnama Nesuh-age Vučjakovića napisana je koncem džumada II 972. (26. XII 1564—4. I 1565). Foto snimak u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru a prepisi u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

4. *Čejvan-čehajina džamija* je sada najstarija džamija u Mostaru. Nalazi se na Velikoj Tepi nedaleko od Starog mosta, a prema današnjoj zgradi Narodnog odbora opštine Mostara. Iz natpisa više ulaznih vrata vidi se da je sagrađena 960. (1552) godine⁸.

Osim ove isti legator sagrađio je još po jednu džamiju u Blagaju i Gabeli, zatim po jednu čatrnju u Čitluku i Rečicama te odredio da se iz sredstava njegovog vakufa popravljaju mostovi na rijekama Bunici i Radbolji i da se kaldrmišu glavnije mostarske ulice. Ovaj je legator mnogo učinio za privredno uzdizanje Mostara, izgrađivši preko sto manjih objekata privrednog karaktera.

Čejvan-beg je za života nosio visoka državna zvanja i jedno vrijeme bio sekretar bosanskog vilajeta. Umro je u Mostaru 1569/70. godine i pokopan kraj svoje džamije⁹.

Za izdržavanje navedenih ustanova ostavio je preko sto dućana i više pekara na Velikoj Tepi, 22 dućana u Gabeli, više mlinica na rijeci Jasenici i Studencima, te 150.000 dirhema u gotovu. Sve to znamo iz njegove vakufname koja nam se sačuvala u originalu i to u dva primjerka¹⁰. Čejvan-čehajina džamija stoji pod zaštitom države.

Njene dimenzije su 12,60 × 10,20 m.

5. *Džamija Ibrahim-age Šarića* je najjužnija džamija Mostara. Nalazi se na lijevoj obali Neretve i održala se u dobrom stanju do danas. Situirana je na dnu mahale Luka, neposredno uz istoimeni i veliki Šarića harem.

U natpisu više ulaznih vrata džamije čitamo da ju je sagrađio Ibrahim-beg Šarić 1043. (1637) godine. Ne zna se šta je ostavio za njeno izdržavanje, jer nije sačuvana njegova vakufnama niti kakav drugi dokument¹¹.

U dvorištu pred tom džamijom nalazi se jedan grob sa visokim sarkofagom i dva nišana bez natpisa. Drži se da je grob osnivača ove džamije. Na glavnom nišanu uklesana je 1051. — 1641. godina.

Ukoliko je spomenuto predanje tačno, onda je osnivač ove džamije umro 1641, dakle četiri godine nakon izgradnje džamije. Džamija se nalazi pod zaštitom države a trebalo bi zaštititi i grobove koji se oko nje nalaze.

Njene dimenzije su 10,70 × 10,70 m.

6. *Džamija Roznamedži Ibrahim-efendije* nalazi se na uglu ulica Kresine i Braće Fejića, a spada među značajnije spomenike grada. Ističe se naročito time, što ima elegantnu i stalaktitima ukrašenu munaru kao i divno ornamentisane prozore. Njen osnivač Roznamedži Ibrahim-efendija bio je kronik Murata IV (1623—1640). On je bio veoma ugledna i uticajna ličnost na dvoru toga sultana¹².

⁸ M. Mujezinović, n. d. 465 i 466.

⁹ Hivzija Hasandedić: *Dva kronograma o smrti mostarskog dobrotvora Čejvana-kethode*, Prilozi Orijentalnog instituta VI, VII, (1956/57), Sarajevo, 1958, 275—282.

¹⁰ Hivzija Hasandedić: *Zadužbine*

Čejvana-kethode u Hercegovini, Prilozi Orijentalnog instituta V (1954/55), 275—286; Hasan Nametak: *Čejvan kethoda — mostarski dobrotvor*, Novi Behar, 1935, 317—319.

¹¹ Evlija Čelebija; n. d. 246.

¹² Dr S. Bašagić, n. d. 68.

Posebna je zasluga Ibrahim efendije što je izgradio prvi vodovod u Mostaru i na taj način omogućio snabdijevanje grada čistom i pitkom vodom¹³.

Neposredno uz džamiju podigao je medresu, čije se ruševine i danas vide. Obje ove ustanove sagrađene su prije 1620. godine. Njegova vakufnama nije sačuvana, pa ne znamo tačno šta je ostavio za izdržavanje navedenih ustanova. Džamija se nalazi pod zaštitom države. Na njoj su izvršeni svi potrebni konzervatorski i restauratorski radovi.

Njene dimenzije su: $9,65 \times 9,65$ m.

7. *Kjose Jahja-hodžina džamija*. Na Trgu Republike (Musala) nalazi se džamija s kamenom munarom koju je podigao neki Kjose Jahja-hodža. Sagrađena je prije 1620. godine a u sidžilu iz 1633. godine spominje se Kjose Jahja-hodžina ili samo Kjose-hodžina mahala¹⁴. Ne zna se šta je legator ostavio za njeno izdržavanje, jer nije sačuvana vakufnama niti kakav drugi dokumenat, o ovoj džamiji.

Postoji, međutim, predanje da je ovu džamiju sagrađio neki bogataš Mehmed-aga Kreho, koji je do 1937. godine bio pokopan u posebnom turbetu pred ovom džamijom. Iz natpisa sa njegovih nišana vidi se da je on umro 1174. (1760) pa je prema tome gornje predanje netačno, ali je moglo nastati tako što je Kreho možda svojevremeno popravio tu džamiju ili za nju nešto zavještao.

Džamija je temeljito popravljena 1937. godine i nalazi se u dobrom stanju.

Njene dimenzije su $9,45 \times 9,45$ m.

8. *Džamija Sevri Hadži Hasana*. Nalazi se na desnoj obali Neretve, na dnu mahale Prethum. Sagrađena je neposredno uz desnu obalu Neretve, prema džamiji Ibrahim-age Šarića. Ima visoku masivnu kamenu munaru i nalazi se u dobrom stanju.

Ovu džamiju podigao je Sevri Hadži Hasan, sin Hadži Velije prije 1030. (1621) godine, što se vidi iz njegove vakufname, koja je napisana i legalizovana te godine. Iz istog izvora znamo da je legator za izdržavanje svoje džamije ostavio 30 motika loze u selu Raštanima i 100.000 akči u gotovu¹⁵. Džamija se nalazi pod zaštitom države. Njene dimenzije su $10,70 \times 10,70$ m.

9. *Džamija Tabadžica*. Iz vakufname Saliha Išerlića, čiji se original nalazi kod Muhameda Muslibegovića, posjednika iz Mostara, vidi se da je ovu džamiju sagrađio neki starenik mostarske porodice

¹³ Evlija Čelebija, *n. d.* 243.

¹⁴ Porodica Kjosa potječe iz sela Bratača u nevesinjskom srezu. To saznajemo iz jednog teftera o vakufskim kreditima (nalazi se kod mene) u kome se spominje između ostalih i neki Selim Kjose. On je 1128/1716. godine živio u Mostaru u Hadži Mehinjoj mahali i uzimao je

novac na kredit iz vakufa Hadži Ahmedbega Lakišića.

¹⁵ Hasan Nametak, *Mostarske džamije i njihovi vakufi*, Novi Behar, 1936 (X), 271—274. Original Sevri Hadži Hasanove zakladnice nalazi se u Franjevačkom samostanu u Mostaru. Napisana je početkom džumada I 1030. (24. III—2. IV 1620).

Kurta¹⁶. Džamija je situirana na desnoj obali Neretve u neposrednoj blizini tabhane i Čejvan-begova hamama. Nije sačuvana njena vakufnama, pa ne znamo tačno kako je bilo ime njena osnivača niti kada je sagrađena. U Mostaru je poznata pod imenom Tabačice džamije, jer se nalazi u neposrednoj blizini Tabhane i služila je pretežno pripadnicima toga esnafa. Sagrađena je najkasnije do sredine XVII stoljeća a popravljena je temeljito pod kraj turske uprave¹⁷. Nalazi se pod zaštitom države. Njene dimenzije su $11,90 \times 9,70$ m.

10. *Hadži Memina džamija*. To je ona džamija sa niskom kamenom munarom u mahali Cernici. Nju je sagradio neki Hadži Memija, porijeklom iz kasabe Cernice kod hercegovačkog grada Ključa. Po njemu je prozvan mostarski kvart Cernica¹⁸. Džamija je sagrađena najkasnije do sredine XVII stoljeća, a i sada se nalazi u dobrom stanju. Njene dimenzije su 11×10 m.

11. *Džamija Hadži Ahmed-bega Lakišića*. Najmlađa mostarska mahala iz turskog doba jest Ričica ili Lakišina mahala. U toj mahali postoji džamija sa kamenom munarom. Nju je podigao Hadži Ahmed-beg Lakišić, sin Hadži Huseinov, čiji su se potomci do danas održali u Mostaru. Sagrađena je 1061. (1649/50) godine, što se vidi iz natpisa više ulaznih vrata.

Iz njene vakufname znamo da je legator za njeno izdržavanje ostavio 200.000 akči, dvije mlinice i nekoliko dućana u Priječkoj čaršiji¹⁹. Džamija se nalazi u dobrom stanju i nalazi se pod zaštitom države. Njene dimenzije su $11,05 \times 10,50$ m.

12. *Džamija Derviš-paše Bajezidagića*. Mostarska mahala Podhum dala je čovjeka koji se u tursko doba istakao ne samo kao državnik i vojskovođa nego i kao veliki pjesnik i dobrotvor. To je Derviš-paša, sin Bajezid-agin koji je dva puta bio namjesnik na Bosni (1592. i 1601). On je u mostarskoj mahali Podhumu podigao 1592. godine džamiju sa kamenom munarom i uz nju mekteb, medresu i biblioteku. Za njihovo izdržavanje ostavio je 9 dućana u Mostaru, 1 mlin sa pet vitlova na Buni i 130.000 dirhema u gotovu. To čitamo u njegovoj vakufnami koja se sačuvala u originalu²⁰.

Derviš-paša se istakao i kao vrstan pjesnik koji je obogatio klasičnu tursku književnost velikim brojem pjesama. Poginuo je 1603. godine na Margaretinu otoku pod Budimom²¹. Njegova džamija stoji pod zaštitom države. Njene dimenzije su $10,75 \times 10,75$ m.

¹⁶ Hivzija Hasandedić, *Tabačica džamija u Mostaru* (u rukopisu).

¹⁷ Ovaj je popravak izvršio o svom trošku Arif. ef. Kajtaz, poznata ličnost iz predokupacionog Mostara.

¹⁸ H. Kreševljaković, n. d. 98.

¹⁹ Zakladnica je napisana početkom redžepa 1081. (14. XII—23. XII 1669). Original kod Esada Lakišića, službenika iz Mostara, a prepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

²⁰ Zakladnica Derviš-paše Bajezidagića napisana je sredinom rebia II 1001. (15. I—24. I 1593). Original u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru, a prepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu. Kronogram o gradnji džamije sastavio je legator i donio ga na kraju zakladnice.

²¹ Dr S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, 194—198.

13. i 14. *Lafina i Baba-Beširova džamija*. U Mostarskoj mahali Zahumu nalaze se danas dvije džamije sa kamenim munarama i u dobrom stanju i to: Hadži Ali-bega Lafe i Baba-Beširova džamija. Prva se nalazi na uglu ulica: Drapšinove i Matije Gupca (Raskršću) a druga na samom Balinovcu. O ovim džamijama nije nam se sačuvao nikakav dokumenat, pa zato ne znamo tačno šta su bili njihovi osnivači ni kada su sagrađene. Prema predanju Ali-beg Lafo potiče iz mostarske porodice Bakamovića, a nadimak Lafo je dobio po tome što je mnogo pričao (lafo, lafozan). Obje te džamije podignute su prije 1633. jer se njihove mahale spominju u sidžilu iz te godine. Obje su u dobrom stanju i nalaze se pod zaštitom države.

Dimenzije Lafine džamije su $11,95 \times 10,90$ a Baba-Beširove $12,60 \times 9,30$ m.

Pored naprijed navedenih 14 džamija, koje postoje i danas u dobrom stanju, postojale su na području grada još i ove džamije:

1. *Sinan pašina*, poznata pod imenom »atik« (stara) džamija. Taj naziv upućuje da je to bila prva i najstarija džamija u Mostaru. Sagrađena je 1476. godine²². Nalazila se na trgu Prvog Maja, neposredno uz lijevu obalu Neretve. Imala je masivnu i dosta visoku kamenu munaru i važila je kao najprostranija mostarska džamija. Predanje kaže da je građa za džamiju sječena u Ričini²³. Nije očuvana njena vakufnama i ne zna se šta je legator ostavio za njeno održavanje.

Ova je džamija doživjela više adaptacija, a prvi put je adaptirana 913 (1507/8), kada je po svoj prilici proširena ili nanovo sagrađena. Zadnji put su je popravili građani. Originalni dokumenat o prikupljanju priloga čuva se u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru. U njemu su navedena imena svih darovalaca i visina darovanih iznosa. Iz sredstava tog vakufa sagrađen je nepoznate godine i jedan hamam u blizini džamije. Hamam je srušen 1896, a džamija 30. XII 1949. godine.

2. *Hadži Balina džamija*. Na onom praznom platou između ulica Braće Čišića i Braće Šarića u Brankovcu, postojala je sve do ljeta 1950. godine mala džamija sa kamenom munarom, koju je prije 1612. godine sagrađio neki Hadži Balijsa. Iz sačuvane vakufname vidi se da je ovaj dobrotvor podigao još jedan mekteb u Mostaru, karavan saraj u nahiji Borku, zatim dva mosta preko Neretve, i to jedan u Glavatičevu, a drugi u Konjicu. Iz sredstava toga vakufa sagrađena je kasnije medresa neposredno kraj džamije.

Za održavanje navedenih ustanova ostavio je Hadži Balijsa 9 dućana u Mostaru i 300.000 akči u gotovu. Uz tu džamiju postojalo je malo groblje u kome je bilo pokopano nekoliko vojnih ličnosti iz predokupacionog Mostara i mostarski muftija Mustafa Sidki ef. Karabeg, koji je tragično poginuo 2. augusta 1878. godine²⁴.

²² H. Kreševljakovi, n. d. 63.

²³ L. Lj. Bjelokosić, n. d. 13.

²⁴ Hadži Balina zakladnica napi-

sana je početkom rebia I 1021. (2—11. V 1612). Prepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

3. *Džamija Husein-havadže*, nalazila se na mjestu gdje se sastaju ulice Maršala Tita i Huse Maslića neposredno prema zgradi stare opštine. Bila je bez ikakvih vanjskih i unutrašnjih dekoracija i imala je onisku kamenu munaru. Sagrađena je prije 1633. godine, jer se u mostarskom sidžilu iz te godine spominje mahala Husein Havadže.

Ova je džamija bila mnogo oštećena za vrijeme okupacije, kad je služila Nijemcima kao skladište a jedno vrijeme i kao konjušnica. Prema predanju, njen osnivač potiče iz mostarske porodice Momića. U njenom dvorištu postojala je i jedna stara čatrnja čije su se ruševine vidjele sve do proljeća 1947. godine, kada je i ova džamija srušena.

4. *Džamija Fatime-kadun*. Na uglu ulice Maršala Tita i Demirovića postojala je do ljeta 1947. godine jedna džamija sa četvrtastom kamenom münarom, bila je poznata pod imenom džamija Fatime-kadun. Nju je sagrađila neka Fatima-kaduna, koja je prema predanju identična sa ženom koja je sagrađila sahat kulu u Mostaru. Kako se njena mahala spominje u sidžilu iz 1633. godine na temelju toga se može zaključiti da je ova džamija bila sagrađena prije te godine²⁵.

5. *Džamija Memi Havadže*. Između ulica Mladena Balorde i Braće Krpo na Carini nalazila se sve do 1951. godine jedna džamija s oniskom kamenom münarom, koja je bila poznata pod imenom Memi Havadže džamija. O njenom osnivaču ne znamo ništa jer se nije sačuvala zakladnica, niti kakav drugi dokumenat. Sagrađena je prije 1633. godine, jer se tada spominje u navedenom sidžilu Memi Havadže mahala.

6. *Džamija Mehmed ćehaje*, nalazila se u blizini hotela »Neretva«, neposredno uz lijevu obalu Neretve. Imala je masivnu i dosta visoku kamenu munaru. Sagrađena je prije 1592, što saznajemo iz vakufname Derviš-paše Bajezidagića, u kojoj je kao svjedok potpisan među ostalim i imam ove džamije. Njen osnivač je zauzimao visok državni položaj i bio je jedan od upravljača Hercegovine. Temelji joj se raspoznaju i danas.

7. *Nezir-agina džamija ili džamija na Spilama*, sagrađena je u drugoj polovini XVI stoljeća i važila je kao najstarija džamija na desnoj obali Neretve. Podigao ju je neki Nezir-aga o kome ima predanja da je bio zet Nesuh-age Vučjakovića. Predstavljala je vrijedan arhitektonski spomenik. Mjesto na kome je bila situirana dominira jednim dijelom doline Radobolje i Neretve. Imala je mali harēm u kome je bilo pokopano nekoliko mostarskih kapetana. Srušena je u ljeto 1950. godine²⁶.

8. *Kotlina džamija*. U najjužnijem dijelu mahale Luka vide se i danas ruševine i munara jedne stare džamije koju je prije 1768.

²⁵ H. Nametak, *Fatime kadun džamija u Mostaru*, kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo, 1938. (VI), 46—48.

²⁶ H. Nametak, *Dva dobrotvora u Mostaru*, kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo, 1942. (X), 68—71.

godine sagradio neki starenik mostarske porodice Kotla. Ova je džamija poznata pod imenom Čelebića džamija, a taj naziv dobila je sigurno po nekom Čelebiću koji je na njoj možda izvršio neke opravke ili je bio njen imam. Od 1942. godine nalazi se u ruševnom stanju, a sada postoji još samo munara, koja je stavljena pod zaštitu države.

Nedaleko od ove džamije nalazi se jedan lokalitet pod imenom »Hadžinska sofa«. Lokalitet je dobio taj naziv po tome što se tu sve do iza 1878. godine priređivao ispraćaj hadžija, kada su polazili u Meku i doček kada su se vraćali. Osim toga ovdje se priređivao i ispraćaj ratnika pri polasku u boj kao i doček i ispraćaj ahubabi (meštru kožarskog esnafa)²⁷. Taj lokalitet ima dakle povijesni značaj pa bi ga trebalo zaštititi i sačuvati.

9. *Hafiz-Havadže džamija*. Sve do 1932. godine nalazila se na uglu ulica Maršala Tita i Riste Miličevića jedna džamija sa elegantnom münarom poznata pod imenom Hafiz Havadže džamija. O njoj znamo samo toliko da je bila sagrađena prije 1633. godine. Vakuf je na njenom mjestu podigao novu zgradu, a münara je prenesena u Čapljinu gdje se i sada nalazi uz čapljinsku džamiju. Pred ovom džamijom bio je i šadrvan, po kome se i danas zove jedna kafana sagrađena na njegovom mjestu.

10. *Ali-havadže džamija* nalazi se na Raljevini gdje joj se i danas vide temelji. Ovaj je kraj nekad bio gusto naseljen i nazvan je po osnivaču džamije Ali-havadže mahala. Danas bliža okolina ove džamije nije naseljena a ubraja se među najljepše i najromantičnije predjele Mostara.

O osnivaču ove džamije nema podataka. Svoju džamiju podigao je prije 1633. godine, jer se te godine spominje njena mahala u mostarskom sidžilu iz te godine.

Godine 1687. upao je u Mostar Stojan Janković, pa je tom prilikom stradala ne samo ova džamija nego i njena mahala²⁸. Džamiju je slijedeće godine popravio Derviš-paša Čengić²⁹. Ponovo je stradala od požara 1922. godine i prestala da služi svojoj svrsi. Njena münara prenesena je 1934. godine u Jablanicu gdje postoji i danas.

11. *Tere-Jahja džamija* se zvala ona džamija što se nalazila nedaleko od lijeve obale Neretve. Bila je sagrađena od kamena, imala je visoku i elegantnu kamenu münaru i predstavljala je vrijedan arhitektonski spomenik premda nije imala nikakvih ornamente i dekoracija.

²⁷ Hadžinsku sofu spominje slijedeća pjesma:

Pak poletje preko Tebe Stara
Kroz golemu vojsku sakupljenu,
Kroz kapiju niz donju čaršiju,
Kad sišao na sofu hadžinsku
Tud konjanik konja

otsjednuo... itd.

Ratovanje Crnogoraca i Rusa s Hercegovcima (god. 1807. L. M.) Bosanski prijatelj, sv. II, od 1851, str. 161.

²⁸ Ovaj događaj obradio je Osman Nuri Hadžić u priči »Ago Šarić«.

²⁹ L. G. Bjelokosić, n. d. 16.

Podigao ju je neki Tere Jahja, o kome nema nikakvih podataka. Isto tako nema podataka ni o njenom vakufu. Ova je džamija izgorjela u požaru 30. XII 1954. godine. Od nje postoji još samo trošna munara i dijelovi zidova.

Iz jednog kronograma znamo da je 1023. (1614) god. neki Šejh efendija podigao jednu džamiju u Mostaru. Pošto u kronogramu nije navedeno vakifovo ime, to se ne može utvrditi da li se on odnosi na jednu od 36 poznatih mostarskih džamija ili na neku drugu koja je već davno nestala³⁰.

U Derviš-pašinoj zakladnici iz 1593. godine spominju se u Mostaru još džamije: Kodža-begova i Emirova, koje se ne spominju u drugim izvorima. Možda se pod tim nazivima krije neka od navedenih 36 mostarskih džamija.

b) *Mesdžidi*

Mesdžidom se kod nas zovu džamije redovno bez munara a obično i bez minbere. Koliko se zna u Mostaru je podignuto u svemu 11 mesdžida od kojih su četiri (Kanber-agin, Kotlevin, Bajezid-hodžin i Hadži Velijin), imali male munare, a ostali su bili bez munara. Mesdžidi s munaricama su, izgleda, mostarski specijalitet, jer se takva vrsta građevina rijetko susreće, u drugim mjestima Bosne i Hercegovine³¹. To su proste i jednostavne prizemne građevine bez ikakvih vanjskih i unutarnjih dekoracija.

Do naših dana održalo se u prilično dobrom stanju šest mesdžida dok je ostalih pet djelomično ili potpuno porušeno.

1. *Javuz sultan Selimov mesdžid* je sagrađen u vrijeme vlade sultana Selima I (1512—1520) a situiran je kod Starog mosta, neposredno uz lijevu obalu Neretve. To je ne samo najstariji mesdžid u Mostaru nego i najstariji građevni spomenik, koji se održao do danas. Doživio je više adaptacija, a zadnji put je popravljen 1882. godine, što se vidi iz jednog natpisa na njemu. Postojala je namjera da se ovdje podigne jedna impozantna džamija s kupolom i munarom ali do te gradnje nije nikad došlo³². Mesdžid stoji pod zaštitom države.

2. *Mesdžid Ahmeda Ćurčije*. Negdje u drugoj polovini XVI stoljeća podigao je neki krznar Ahmed Ćurčija, jedan mesdžid u Bjelušinama. On je zatvoren 50 godina³³ i nalazi se u ruševnom stanju. U njegovom dvorištu postojala je čatrnja, čije se ruševine i danas vide.

³⁰ Hivzija Hasandedić, *Dva kronograma o smrti mostarskog dobrotvora Čejvana kethode*. Prilozi Orijentalnog instituta, VI—VII, (1956/57), Sarajevo 1958, 275—282.

³¹ Jedna munarica postoji u Banjoj Luci uz džami u Tefterdara Hasana (Arnaudija), a sagrađena je 1594/95. godine. Alija Bejtović, *Banja*

Luka pod turskom vladavinom, arhitektura i teritorijalni razvoj grada u XVII vijeku, Naše Starine, Sarajevo 1953, (I), 106.

³² Planovi za izgradnju ove džamije i munare nalaze se u Arhivu grada Mostara.

³³ H. Kreševljaković, *n. d.*, 10.

3. *Bajazid Hodžin mesdžid*. Na uglu ulica Braće Šarića i Braće Bajata postoje ruševine jednog starog mesdžida koji je podigao neki Bajazid Havadže prije 1612. godine. Ovo znamo iz Hadži Baline zakladnice, pisane 1612, u kojoj se spominje Bajazid Havadže mahala. Mesdžid je imao lijepu kamenu munaricu i čatrnju čije se ruševine i danas vide.

4. *Kotlevin mesdžid* se nalazi na Luci (ugao Maršala Tita i Čelebića ulice), a sagrađio ga je neki Hadži Husein Kotlo prije 1633. godine. To je jedini mesdžid u Mostaru, kome se munarica sačuvala. Nalazi se pod zaštitom države.

5. *Zirain (Aršinovića) mesdžid* se nalazi na početku mahale Prethum, neposredno uz cestu što vodi na Komadinov most. O njemu i o njegovom osnivaču ne zna se ništa. Mesdžid odavno ne služi svojoj svrsi i nalazi se u ruševnom stanju.

6. *Jahja Ešfel-mesdžid*. Oko 200 metara južno od Ziraina mesdžida, neposredno uz desnu obalu Neretve, nalazi se prostran i tvrdo građen mesdžid, koji je podigao neki Jahja Ešfel nepoznate godine. O samom mesdžidu i o njegovom osnivaču nema podataka. On danas služi kao kancelarija jedne ustanove.

7. *Čevrin mesdžid* nalazi se u najjužnijem dijelu mahale Prethum a podigao ga je nešto prije 1686. godine mostarski trgovac Ibrahim-aga Čevro. Sačuvana je njegova zakladnica iz koje saznajemo da je legator za održavanje svoje zadužbine ostavio nekoliko dućana u Priječkoj čaršiji. Mesdžid odavno ne služi svojoj svrsi i nalazi se u ruševnom stanju.

8. *Mesdžid Ali-paše Rizvanbegovića*, nalazi se na Luci, neposredno uz lijevu obalu Neretve. Sagrađen je nešto prije 1847, što se vidi iz njegove zakladnice, koja je sačuvana u originalu⁸⁴; a odlikuje se između ostalih mostarskih mesdžida prostranošću i masivnošću. U Mostaru su postojala još tri mesdžida i to: Kanber-agin na Luci neposredno uz Komadinov most, Hadži Velijin u Brankovcu na uglu ulica: Braće Lakišića i Braće Knežića i treći u Iličima na Babunu. O tim mesdžidima i o njihovim osnivačima nema podataka. Prvi je porušen 1913, drugi 1950. a treći se nalazi u ruševnom stanju.

Evlija Čelebija spominje i mesdžid nekog Hadži Alije za koga kaže da se nalazi negdje u čaršiji prema Ahmed-efendinoj česmi. On je donio i natpis iznad vrata toga mesdžida iz kojeg saznajemo da je sagrađen 1016. (1607) godine⁸⁵.

c) *Pravoslavne crkve*

Na mjestu gdje je sada Stara crkva postojala je do 1832. godine starija pravoslavna crkva o kojoj se ne zna ni kada je podignuta ni kako je izgledala. Ona je 1832. porušena pa je na njenom mjestu bila podignuta današnja Stara pravoslavna crkva.

⁸⁴ Original Alipašine zakladnice ima Izet Rizvanbegović, službenik

Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

⁸⁵ Evlija Čelebija, n. d. 247.

1. *Stara pravoslavna crkva.* Nakon likvidacije pokreta Husein-kačetana Gradašćevića zatražili su mostarski Srbi, koji su učestvovali na sultanovoj strani dozvolu da podignu novu crkvu. Na to je sultan 1833. godine izdao ondašnjem vladiki Josifu ferman za gradnju nove crkve koja je podignuta 1835. godine, na Suhodolini neposredno više nove pravoslavne crkve. Na njoj su, navodno, izvršeni potrebni konzervatorski radovi. Nalazi se pod zaštitom države.

2. *Nova pravoslavna crkva.* Prvi radovi na podizanju ove crkve počeli su 15. marta 1862. godine. Najveći dio materijalnih sredstava dali su mostarski Srbi. Sultan Abdul-Aziz dao je 100.000 groša kao svoj prilog za gradnju te crkve. Radovi na izgradnji crkve trajali su devet godina, tako da je dovršena u jesen 1873. godine. Podignuta je u neposrednoj blizini Stare crkve i pretstavlja veoma solidnu i imponantnu građevinu. To je danas najveća crkva u Bosni i Hercegovini⁸⁶.

d) *Katolička crkva*

Prvi spomen katolicima u Mostaru nalazi se u jednoj ispravi mostarskog kadije od 20. novembra 1557. godine u kojoj se spominju neki Radonja, sin Ivica i Nikola Radosav. Izgleda da se najviše mostarskih katolika doseljavalo sa sela koja se nalaze zapadno od Mostara. Godine 1630. bilo je u Mostaru 10 a 1813. u Mostaru i Iličima 78 katoličkih kuća s 339 duša⁸⁷.

Sredinom prošlog stoljeća Mostar je postao sjedište katoličkog biskupa. Njegova rezidencija nalazila se tada u Vukodolu. Od toga vremena pokrenut je među katolicima živ kulturno prosvjetni rad pa su u Mostaru, pored katoličke crkve, otvorene dvije škole i štamparija.

Sve do 1847. godine katolici nisu imali svoje bogomolje u Mostaru. Te godine podignuta je u Vukodolu biskupska rezidencija i uz nju jedna kapela. Kako ona nije mogla udovoljiti potrebama, počeo je ondašnji biskup fra Rafo Barišić prikupljati priloge za podizanje katoličke nove crkve u Mostaru. Preko Omer-paše Latasa isposlovao je ferman sultana Abdul-Aziza, koji je za gradnju crkve darovao zemljište i 2.500 forinti. Na izgradnju je utrošeno ukupno 25.048 forinti a jedan mali dio tih sredstava dalo je domaće katoličko stanovništvo⁸⁸.

Crkva je podignuta u Pothumu, gdje je nekad bila Ali-pašina bašta, a dovršena 7 marta 1866. godine. Sagrađena je u obliku bazilike i spada među posljednje veće građevne spomenike turskog perioda u Mostaru⁸⁹.

⁸⁶ Kad je 1862. godine dovršena izgradnja Ženske škole na Suhodolini u njoj je izgrađena zasebna sobna kapela da ženska djeca ne bi morala ići u crkvu i dolaziti u dotir s muškim. Kapela je služila svojoj svrsi sve dok je škola radila. O staroj i novoj pravoslavnoj crkvi i o kapeli u Ženskoj školi više vidi

u navedenom djelu V. Corovića, str. 47 i dalje i str. 67.

⁸⁷ H. Kreševljaković, n. d. 72.

⁸⁸ Dr Fra Dominik Mandić, *Hercegovački spomenici franjevačkog reda turskog doba (1463—1699)*. Mostar 1934, 36.

⁸⁹ Karl Peez, n. d. 55.

e) Tekije (samostani)

Ali-paša Rizvanbegović podigao je neposredno uz svoj mesdžid na Luci i jednu tekiju (samostan), koja se sastojala od tri prostorije od kojih je jedna služila za obrede, druga za šejha a treća za musafire (goste). Svojom zakladnicom Ali-paša je odredio da od kirije svake kuće u Mostaru koja je pripadala njegovom vakufu (a bilo ih je 34) po jedan rijal (25 groša) pripada šejhu i dervišima njegove tekije, a od svake mlinice njegova vakufa na Lištici po 100 oka brašna i sav prihod od njegovog vinograda koji se nalazio neposredno uz njegovu džamiju. Po toj tekiji i danas se zove jedna ulica u najjužnijem dijelu mahale Luka. Tekija se nalazi u potpuno ruševnom stanju.

II — PROSVJETNE USTANOVE

Sve do druge polovine XIX stoljeća u Mostaru su postojale samo muslimanske prosvjetne ustanove: mektebi i medrese. Mektebi su bili početne vjerske škole, a medrese su predstavljale neku vrstu srednjih i viših škola.

1. Mektebi

Prvi izvor o postojanju mekteba u Mostaru nalazimo u Čejvan-čehajinoj zakladnici iz 1554. godine u kojoj legator određuje službenike za svoj mekteb, koji je podigao neposredno uz svoju džamiju. To nikako nije bio prvi mekteb u Mostaru, jer su oni morali postojati i ranije. Koliko je tih ustanova podignuto u Mostaru od 1465. do 1878, ne zna se. Od poznatih najznačajniji su bili Karađoz-begov, Čejvan-begov, Derviš-paše Bajezidagića, Hadži-Balin, Hadži Ahmet-bega Lakišića i Spahića. Svi osim Spahićevog nalazili su se uz istoimene džamije. Prema navodima fra Petra Bakule u Mostaru su 1867. bila 23 mekteba⁴⁰ dok ih je pred okupaciju 1878. bilo 40⁴¹. To su bile sasvim jednostavne i proste i prizemne građevine bez ikakvih ornamenata i dekoracija.

2. Medrese

U Mostaru su, koliko se zna, postojale ove medrese: Karađoz-begova, Derviš-paše Bajezidagića, Roznamedži Ibrahim efendije, Koski Mehmed-paše, Čejvan-begova i Hadži Balina a nalazile su se neposredno uz istoimene džamije. One su bile građene kao i ostale naše stare medrese i sastojale su se od 4—10 malih i jedne veće sobe. Male sobe služile su za stanovanje đaka, a veće za predavanja.

Medrese su bile pokrivenе pločom. Svaka soba imala je poseban veliki dimnjak.

1. Najstarija poznata medresa u Mostaru jeste *Karađoz-begova*. Sagrađena je nešto prije 1570. godine, što saznajemo iz njegove

⁴⁰ Fra Petar Bakula, *Schematis-mus topographice historicus custodiae provincialis et vicariatus apo-*

stolici in Hercegovina, Split 1867, 105.

⁴¹ L. G. Bjelokosić, n. d. 24.

zakladnice koja je napisana te godine. Za izdržavanje svoje medrese legator je zavještao 100.000 dirhema i taksativno odredio plate službenicima i izdatke za izdržavanje učenika koji budu stanovali u medresi. Medresa se sastoji od šest soba, od kojih su četiri služile za stanovanje učenika, jedna za predavanja i jedna za biblioteku.

2. *Medresa Derviš-paše Bajezidagića* sagrađena je nešto poslije 1601. godine, što se vidi iz njegove zakladnice kojom određuje da se nastava održava u četiri mostarske džamije, dok se uz njegovu džamiju u Pothumu ne podigne medresa. Za izdržavanje svoje medrese legator je ostavio 36.000 dirhema, određivši da se njenom profesoru isplaćuje dnevno po deset dirhema. Medresa se sastojala od četiri đačke sobe i sale za predavanja (dershane). Porušena je 1912. godine.

3. *Roznamedži Ibrahim-efendijina medresa* je sagrađena oko 1612. godine, a nalazila se neposredno nasuprot istoimene džamije. Sastojala se je od 11 soba, od kojih su dvije služile za predavanja, a ostale za stanovanje učenika. To je bila najveća i najljepša medresa u Mostaru. Naročito lijep izgled davao joj je šadrvan, koji se nalazio u njenom dvorištu. Srušena je 1944. godine. Temelji joj se raspoznaju i danas.

4. *Koski Mehmed-pašina medresa* je sagrađena oko 1620. godine, a sastojala se od 10 soba, od kojih je najveća služila za održavanje predavanja a ostale za stanovanje učenika. Radila je do 1918, a porušena je 1951. godine⁴².

5. *Cejvan-begova medresa* sagrađena je poslije 1558, jer nije spomenuta u Cejvan-begovoj zakladnici iz ove godine. Imala je četiri sobe za stanovanje učenika i jednu za predavanja. Srušena je oko 1930. godine.

6. *Hadži-Balina medresa* se nalazila u Brankovcu neposredno prema istoimenoj džamiji. Ne zna se tačno kad je sagrađena, jer poslije 1021. (1612) godine se ne spominje u njegovoj zakladnici iz te godine. Sastojala se od četiri sobe i dershane. Porušena je 1912. godine.

7. Na uglu ulica Karađoz-begove i Maršala Tita postojala je škola za izučavanje islamske tradicije i pravilno čitanje Kurana »Darul-hadis i Darul-kurra«. Ova je ustanova bišla poznata pod imenom Buka medresa⁴³.

⁴² Hivzija Hasandedić, *Koski Mehmed-pašina zakladnica i vakuf u Mostaru*, GVIS u FNRJ, Sarajevo 1952, 152—153.

⁴³ U Mostaru su postojale još medrese: Mostarca Ahmed-age, darusseade i Hadži Velijina. Prva je sagrađena prije 1654. (H. Kreševljaković, n. d. 128), a druga prije 1648. (Muhamed A. Mujić, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću*. Prilozi Orijen-

talnog instituta, III—IV, Sarajevo 1952—53, 150). I neki šejh Hadži Ismail ef. podigao je nepoznate godine jednu medresu u Mostaru. Ona je popravljena 1119. (1701) godine, jer se tada nalazila u trošnom stanju. Na njoj je od 1701. godine bio muderis Ibrahim ef. sin spomenutog šejh Hadži Ismail ef., koji je 1716. prešao za muderisa na Buku medresu na Tepi. (Rukopis broj 95 u Arhivu grada Mostara).

Od navedenih sedam medresa do naših dana se održala samo Karadžoz-begova, koja se nalazi neposredno uz istoimenu džamiju. Ona odavno ne služi svojoj svrsi, a od početka drugog svjetskog rata pa do nedavno služila je za privatne stanove. Zgrada stoji pod zaštitom države ali je prepuštena zubu vremena.

3. Srpske škole

Priča se da je u Mostaru još krajem XVIII stoljeća postojala srpska škola. Neposredno uz staru crkvu nalazila se 1850, jedna škola sa dvije sobe, a bila je poznata pod imenom mostarska stara škola. Te godine ovu je školu pohađalo 150 djece, a učitelj im je bio Jovan Milićević.

23. maja 1855. udareni su temelji novoj srpskoj školi koja je dovršena 15 aprila 1856. Podignuta je na Suhodolini ispod Stare crkve a spadala je među najljepše građevine ondašnjeg Mostara. Nju su pohađale sve generacije, koje su se školovale u Mostaru u drugoj polovini prošlog stoljeća. Njena zgrada služi danas za privatne stanove.

15. oktobra 1857. otvorena je u Mostaru bogoslovija za odgajanje hercegovačkog podmlatka. Imala je rang niže duhovne škole, a radila je do 1860. godine.

Na Suhodolini je 1862. podignuta i ženska škola sa dvorištem ograđenim visokim zidom. Od 1864. do 1878. radila je u Mostaru i neka vrsta građanske škole⁴⁴.

4. Katoličke škole

Za vrijeme turske uprave otvorene su u Mostaru dvije katoličke škole i to za dječake i djevojčice. Školu za dječake su osnovali franjevci od 1852. do 1870, nalazila se uz biskupsku rezidenciju u Vukodolu, a od 1870. kod nove crkve u Pothumu. Godine 1882. ova je škola spojena sa državnom osnovnom školom u Mostaru.

Godine 1872. u Mostar su došle milosrdne sestre i iste godine otvorile djevojačku školu i njome rukovodile do pred kraj prošloga stoljeća. Obje ove ustanove imale su jakog uticaja na kulturno-prosvjetno uzdizanje mostarskog stanovništva i dale su veoma vidne i značajne rezultate⁴⁵.

5. Štamparije

Nastojanjem don Frane Milićevića otvorena je u Mostaru i jedna štamparija koja je u početku bila smještena u jednoj prostoriji neposredno uz biskupsku rezidenciju u Vukodolu. Štamparija je otpočela s radom u septembru 1872. godine, a zvala se »Tiskara don Frane Milićevića«.

⁴⁴ O srpskim školama u Mostaru više vidi u naprijed spomenutom djelu dr V. Čorovića str. 60 i dalje

odakle su uzeti i ovi podaci.

⁴⁵ Karl Peez, n. d. 73.

Do 1878. u toj štampariji odštampano je preko 20 djela vjerskog i jezikoslovnog sadržaja, među kojima nekoliko kalendara i prevod Robinzona Krusoa.

Godine 1876. otcijepljena je Hercegovina od Bosne i pretvorena u poseban vilajet. Vilajet je imao i službeni list. U tu svrhu otvorena je u Mostaru mala štamparija, koja je bila smještena u prizemlju bivših saraja Ali-paše Rizvanbegovića na Suhodolini. Veći dio potrebnog materijala za štampariju uzet je iz Vilajetske štamparije u Sarajevu. U toj štampariji odštampano je samo 38 brojeva »Neretve« — službenog lista hercegovačkog vilajeta. Prvi broj »Neretve« izišao je 18. februara, a posljednji 16. decembra 1876. godine⁴⁶.

6. Biblioteke

U Mostaru su, koliko je poznato, postojale dvije javne biblioteke i to: Karađoz-begova i Derviš-paše Bajezidagića. Temelje bibliotekama udarili su istoimeni legatori. Derviš-pašina je davno pripojena Karađoz-begovoj biblioteci koja je 1950. godine prenesena u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu. Karađoz-begova biblioteka je imala šest velikih ormara rukopisa, među kojima se nalaze mnogi autografi domaćih pisaca.

Pored ovih javnih, u Mostaru je bilo više većih privatnih biblioteka, jer je Mostar za vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini spadao među najjače centre istočne obrazovanosti.

III — TURBETA (MAUZOLEJ)

U Mostaru je podignuto 7 turbeta od kojih tri postoje i danas dok su ostala porušena. Turbeta su najčešće podizana učenim i pobožnim ljudima a ponekada i raznim dobrotvorima. Da bi se i poslije smrti nastavilo poštivanje zaslužnih ljudi, svijet je njihove grobove vidno obilježavao na taj način što im je podizao turbeta i neka čak i hodočastio.

1. *Šejh Mahmud-babino turbe* nalazi se na Maloj Tepi oko pedeset metara istočno od pijace, pošavši prema ulici Maršala Tita. Sama zgrada turbeta je, kako se vidi iz natpisa, sagrađena 1293. (1876) godine.

Grob šejh Mahmud-babe nalazi se u sredini turbeta. Na njemu je izgrađen sarkofag u koji su usađena dva nišana. Iz natpisa sa glavnog nišana, kao i iz natpisa više ulaznih vrata, vidi se da je šejh Mahmud-baba umro 980. (1572) godine⁴⁷.

2. *Turbe Šejh Juje (Mustafe Ejubovića)* nalazi se u kvartu Luka, neposredno prema džamiji Ibrahim-age Šarića. Ovo je turbe podigao Ali-paša Rizvanbegović — Stočević 1247. (1831) godine. Izgrađeno je na šest stupova sa polukružnim kamenim lukovima na kojima se nalazi kupola od željezne mreže. U njemu počivaju

⁴⁶ Hamdija Kreševljaković, *Štamparije u Bosni i Hercegovini za tur-*

skoga vremena (1529—1878), 33—34.

⁴⁷ H. Hasandedić, *n. d. m.* 156.

zemni ostaci mostarskog muftije, profesora i plodnog pisca Mustafe Ejubovića — Šejh Juje (1651—1707)⁴⁸.

3. *Turbe Šejha Derviš-Ishaka* nalazi se na vrhu malog carinskog harema i pretstavlja najuređenije turbe u Mostaru. Današnju zgradu turbeta sagradio je 1933. Ibrahim ef. Ribica, jer je stara zgrada bila dotrajala. Zgrada je tvrda i prekrivena je ravnim i cimentiranim krovom. Iz natpisa sa glavnog nišana saznajemo da je Šejh Derviš Ishak umro 1150. (1737) godine.

O Šejh Derviš Ishaku nema sigurnih podataka. Legenda kaže da je porijeklom iz Mađarske, odakle se, za vrijeme jednog rata, doselio u Mostar i u njemu stalno nastanio.

O Šejh Derviš-Ishaku postoje i ove legende: kad su Bošnjaci za njegova života ratovali u Banjoj Luci, Šejh Derviš-Ishak je pro- učio neku dovu u Mostaru, uzeo šaku pijeska i bacio prema Banjoj Luci, pa su Bošnjaci odmah pobijedili; neka je djevojka »muradala« i išla svakog dana predveče u turbe i palila svijeću. Jednog dana je slučajno zakasnila i kad je htjela da uđe u turbe, neka nevidljiva ruka ju je udarila i time je ukorila što je zakasnila.

4. *Turbe Mehmed-age Krehe na Musali*. Do godine 1937. nalazilo se na Musali kod Čose Jahja havadže džamije dvostruko turbe Mehmed-age Krehe iz 1174. (1760) godine. U spomenutoj godini vakuf je ekshumirao sve grobove što se nalažahu uz ovu džamiju i tu izgradio nekoliko modernih dućana. Tada je demontirano i ovo turbe i složeno kraj džamije. Na njegovom mjestu nalazi se prodavnica.

Ovo je turbe bilo na osam stupova s oblim kamenim lukovima. Vrh zida je bio pokriven kamenim pločama, a samo turbe je bilo bez krova, potpuno otvoreno⁴⁹.

Za turbeta Mehmed-age Krehe legenda kaže da je bilo veoma bogato i da je posjedovalo čitavu Musalu i jedan dio Carine. U drugom grobu turbeta pokopana je, svakako, Mehmed-agina žena, što je bio običaj bogatih ljudi koji su gradili dvostruka turbeta.

5. *Turbe Šejha Mustafe Jusufovića u Donjoj mahali*. U neka- dašnjem Šehića haremu, koji se nalazio na početku Donje mahale, postojalo je do 1940. godine turbe nekog Šejha Mustafe Jusufovića. Spomenute godine vakuf je prodao taj harem općini koja je namje- ravalala na njemu podići radnički dom i park, ali do tih gradnji nikad nije došlo. Šehića harem je bio prostran i u njemu se sve do 1940. godine nalazilo više velikih i dekorisanih nišana. Turbe je bilo situirano u gornjem dijelu harema odmah ispod željezničke pruge. Nad samim grobom nalazio se visoki kameni sarkofag u koji su bila usađena dva nišana. Grob je prekrivala mala kamena kupola koja se oslanjala na četiri kamena stupa.

⁴⁸ O Šejh Juji v. H. Šabanović u Prilozi za orijentalnu filologiju VIII/ IX, 1958/9, 29—35.

⁴⁹ Alija Nametak, *Islamski kultur- ni spomenici turskoga perioda u Bo- sni i Hercegovini*, Sarajevo 1939, 32—33.

Identitet i godinu smrti ovog šejha nismo mogli utvrditi, jer to na nišanu nije bilo naznačeno. Prema narodnom predanju, ovaj je šejh bio u rodbinskom odnosu sa mostarskom porodicom Čorda. Turbe je srušeno 1940. godine. Danas se ne zna ni gdje je bilo.

6. *Turbe Šejha Opijača u Opijačevini na Luci.* Više džamije na Luci nalazi se jedno malo potpuno zapušteno groblje, koje je poznato pod imenom »Opijačevina«. Ovo je groblje dobilo svoj naziv po Šejhu Opijaču o kome ne znamo ništa pouzdano. Prema narodnom predanju on je živio prije tri stoljeća i važio kao učen, religiozan i vidovit čovjek. Predaja kaže da je stanovao na Luci, gdje je i umro u dubokoj starosti i pokopan u groblju više Šarića džamije. Neko mu je nad grobom podigao turbe, čiji se temelji i danas raspoznaju⁵⁹.

7. *Turbe Nuri-hanume na Luci* bilo je situirano u najjužnijem dijelu mahale Luka, neposredno uz mesdžid Ali-paše Rizvanbegovića. Sastojalo se od jedne oveće pločom pokrivene prostorije i malog otvorenog trijema. Na sredini turbeta se nalazio sarkofag u koji su bila usađena dva ženska nišana. Pošto na njima nije bilo nikakvog natpisa, to se ne može tačno utvrditi čiji je grob, a ni kada je podignut.

Prema pričanju Salih efendije Šehovića bivšeg šejha Ali-pašine tekije, tu je pokopana neka Nura-hanuma, izgleda, jedna od žena Ali-paše Rizvanbegovića. Ako je to predanje tačno, a po svojoj prilici jeste, onda je ovo najmlađe turbe u Mostaru. Turbe je ranijih vremena mnogo posjećivao konzervativniji svijet i za nj su vezane izvjesne legende. Temelji mu se i danas raspoznaju.

IV — MOSTOVI

U Mostaru postoje dva kamena mosta sa po jednim lukom od kojih se jedan nalazi na rijeci Neretvi, a drugi na njenoj desnoj pritoci Radobolji. Oni su u prošlosti bili komunikacioni objekti prvoklasnog značaja i odigrali su važnu ulogu. Preko njih se, tokom puna tri stoljeća, odvijao cjelokupan promet koji je išao od juga prema sjeveru i obratno. Dugo vremena su bili glavni vojnički mostovi preko kojih se prebacivala i snabdijevala sva vojska, koja je operisala u srednjoj i zapadnoj Dalmaciji.

1. *Stari most.* Najveličanstveniji građevni spomenik u Mostaru je jednoluki kameni most preko rijeke Neretve koji je nadaleko poznat pod imenom Starog mosta. To je remek-djelo arhitekture turskog vremena. On je i danas najveća atrakcija Mostara. Kraj njega su udareni prvi temelji Mostaru; toliko je srastao s pojmom Mostar da se grad ne može ni zamisliti bez njega. Po njemu je Mostar poznat širom cijelog svijeta, on mu je simbol.

Prije izgradnje Starog mosta postojao je, nešto južnije, drveni most na lance kome prvi spomen nalazimo u jednom dubrovačkom pismu od 3. aprila 1452. godine. Čatib Čelebija (Hadži Kalfa), turski

⁵⁹ *Uspomena na kišnu dovu*, Mearif kalendar za 1312 (1894/95) godi-

nu, str. 1—4.

geograf XVII stoljeća navodi da je bio na lancima, da se jako ljuljao, pa se preko njega prelazilo sa strahom⁵¹.

Taj most je polovinom XVI stoljeća bio dotrajavao pa su Mostarci zatražili od sultana Sulejmana da im podigne bolji i solidniji most. Toj molbi je udovoljeno pa su već 1557. godine udareni temelji mostu koji je građen punih devet godina. Most je dovršen 1566. a izgradio ga je turski arhitekt Hajrudin.

O Starom mostu postoji više radova u kojima je on temeljito obrađen s arhitektonske i s povijesne strane⁵².

2. *Kriva ćuprija na Radobolji*. Na rijeci Radobolji, oko sto metara od njena utoka u Neretvu, nalazi se mali kameni most na jedan luk, koji je poznat pod imenom »Kriva ćuprija«. Prvi put se spominje u Čejvan čehajinoj zakladnici iz 1558. godine, gdje legator izričito veli: »I prihodi će se trošiti na održavanje njegovog mosta na rijeci Radobolji«. Na temelju toga podatka jasno je da je Krivu ćupriju sagradio navedeni dobrotvor i to prije 1558. godine. Prema tome, Kriva ćuprija je starija i od Starog mosta. Po tradiciji Stari most je sagrađen po uzoru na ovaj⁵³.

Pored ova dva mosta, na Radobolji je za vrijeme turske uprave izgrađeno više manjih mostića čiji broj nije moguće utvrditi. Jedan mali kameni most postojao je niže Krive ćuprije, na mjestu gdje se sada nalazi željezni most, poznat pod imenom Oručevića ćuprija. U Zahumu i danas služi svojoj svrsi jedan most sa dva mala kamena luka, poznat pod imenom Raljevića ćuprija. Govoreći o izgradnji novog vodovoda u Mostaru, Karl Peez kaže da je vodovod bio proveden ispod 20 vanredno slikovitih i lijepih mostića na Radobolji. Godine 1876. udareni su temelji mostu na Musali, koji je dovršen 1882. godine⁵⁴.

V — MOSTARSKÉ UTVRDE (KULE)

Izgradnjom mosta preko Neretve, prvo lančanog, a kasnije kamenog, Mostar je postao važno strateško mjesto. On je u to vrijeme bio jedini most u srednjem i donjem toku ove rijeke. Zato je bilo potrebno da se most osigura i posadom, koja će ga štiti od eventualnih napada. Zato su u isto vrijeme kad je podignut drveni most na lance, podignute i kule. One se spominju u jednom pismu iz sredine XV stoljeća⁵⁵.

Kula na lijevoj strani mosta nazvana je »Herceguša« dok nam nije poznato kako je nazivana i gdje se nalazila kula s desne strane Neretve. Između Starog mosta i zgrade Zavičajnog muzeja Hercegovine nad samim hridinama Neretve, vide se i danas ostaci ruševina stare kule Herceguše, koja se nalazila uz lijevu stranu mosta.

⁵¹ Karl Peez, *n. d.* 32.

⁵² O starom mostu vidi: Alija Nametak, *Mostarski stari most*, Sarajevo, 1932; Muhamed Ajkić, *Stari most u Mostaru*, Mostar 1936; Juraj Neidhart i Džemal Čelić, *Stari most*

u Mostaru, Sarajevo 1953.

⁵³ Hivzija Hasandedić, *Kriva ćuprija na Radobolji*, Sloboda, Mostar 1954, br. 22 (359).

⁵⁴ Karl Peez, *n. d.* 42.

⁵⁵ Dr. K. Jireček, *n. d.* 79.

Ti ostaci označavaju mjesto gdje su udareni prvi temelji Mostaru. Zato ih je potrebno zaštititi od daljeg rušenja i propadanja.

Godine 1566, kada je dovršena izgradnja današnjeg kamenog mosta preko Neretve, podignute su, neposredno uz podnožje mosta, i dvije utvrde koje je, prema navodima Evlije Čelebije, izgradio osnivač mosta sultan Sulejman. U vrijeme Čelebijinog prolaska kroz Mostar (1664) ove su utvrde bile snabdjevene potrebnim oružjem i posadom. Njih spominje u jednoj svojoj pjesmi o Mostaru i mostarski pjesnik Derviš-paša Bajazidagić (umro 1603).

Na temelju turskog natpisa na lijevom podnožju Starog mosta vidi se da je sadašnja kula na toj strani sagrađena 1087. (1676) godine⁵⁶. Do okupacije 1878. godine ova je kula služila kao vojno skladište (barutana). I ona je poznata pod imenom »Herceguša«, što znači da je naslijedila naziv stare kule Herceguše u čijoj je neposrednoj blizini sagrađena. Na ovoj je kuli 1237. (1821/22) godine, tadašnji mostarski muteselim Mustafa Čemalović podigao kameni svod, što saznajemo iz natpisa uklesanog u potkrovlju kule.

U kuli s desne strane mosta bila je smještena posada, a u njenom prizemlju tamnica. Ne zna se kad je ta kula sagrađena, a postojala je 1664. kad je kroz Mostar prolazio Evlija Čelebija. Do okupacije 1878. godine nazivana je »Čelovina«. Taj naziv dobila je po bosanskom veziru Sari Mustafa-paši Čeliću, koji je bio porijeklom Mostarac. Na obje ove kule izvršeni su 1951. godine potrebni konzervatorski radovi⁵⁷.

Na gradskom bedemu, koji je opasivao jedan dio današnjeg Mostara, postojale su dvije kule na Suhodolini (kod Konaka), jedna u Bjelušinama (kod Čurči Ahmedove džamije), jedna na Luci (kod Kanberagina mesdžida) jedna na Velikoj Tepi (pred Ramića sokakom) jedna niže Suhodoline (pred Puzića sokakom)⁵⁸, jedna kod Tabačice džamije, na cesti koja vodi iz Cernice prema starom mostu⁵⁹, jedna u Ričini (pred Potharem sokakom)⁶⁰, jedna u ulici Liska⁶¹, jedna u Zahumu (više džamije Ali-bega Lafe)⁶², jedna na Šemovcu

⁵⁶ A Nametak, n. d. 11.

⁵⁷ Ivan Zdravković, *Opravka kula kod starog mosta u Mostaru*, Naše Starine, Sarajevo I, 1953, 141—143.

⁵⁸ Kula pred Puzića sokakom spominje se prvi put u vakufnami Čejvan-čehaje iz 1554. godine. Tu se izričito navodi da je legator »ostavio 34 dućana, koji se nalaze pred gradskim vratima iznad Pećine i uz javni put«. Prije 1554. podignuta je vjerovatno i kula pred Ramića sokakom na Velikoj Tepi. Te dvije kule stajale su nedaleko od mosta i branile prilaz mostu. U jednom zapisu stoji da je 1174. (1760) godine čehaja kule u Čejvan-begovoj mahali bio neki Ibrahim Hazirić, sin Ahmedov. (Vidi rukopis R-28 u Arhivu grada Mostara).

⁵⁹ Ova je kula bila poznata pod

imenom »Šaranpov«. Taj naziv dobila je po opkopu, koji se pred njom nalazio. Od ove kule do desne obale Neretve nalazio se bedem dok je s druge strane bedem išao preko Vakufa i Radobolje i vezao Šaranpov sa kulom na Šemovcu. U gruntovnom ulošku br. 3.149. kat. čest 48—107 upisano je gradilište »Šaranpov« sa 123 m² površine. Taj nam podatak omogućuje da tačno utvrdimo lokalitet na kome se spomenuti objekat nalazio a i da kontroliramo izjave očevidaca.

⁶⁰ L. G. Bjelokosić, n. d. 7.

⁶¹ L. G. Bjelokosić, n. d. 7.

⁶² Za ovu kulu zna i narodna pjesma:

»Kajanija ne želio vramca
Dobro čuvaj na raskršću
klanca«.

(pred ulazom u Kapetanovinu)⁶³, jedna pred Tikvinovim sokakom⁶⁴, jedna u Prethumu (pred Ašikovića sokakom)⁶⁵ i jedna više Čekreka (na dnu Donje mahale)⁶⁶. Sve ove kule su bile podignute na drumovima a imale su oko tri metra široke i za jedan i po ljudski uzrast visoke prolaze. U prolazu pod kulom nalazila se straža, a u samoj kuli, kancelarija dežurnog oficira. Na ulazima pod kulama postojale su čvrste kapije na čemer koje su se svakog dana pred noć zatvarale a ujutro otvarale⁶⁷. Na gradskom bedemu postojale su još tri sporedne kapije bez kula.

Na obronku brda Huma postoji i danas jedna kamena kula iz turskog vremena o kojoj nema podataka. O njoj postoje dva kontradiktorna predanja koja i danas zna da prepriča po koji stariji Mostarac. Po jednoj predaji tu je kulu sagradio Stojan Janković, dok druga kaže da ju je on srušio i spalio⁶⁸. Glavni zadatak te kule bio je, svakako, da kontroliše prilaz mostu sa zapadne strane, odakle mu je prijetila najveća opasnost, za čitavo vrijeme turske uprave.

Sve spomenute kule bile su povezane bedemima. I kad bi se pozatvarale kapije na njima, onda niko nije mogao ući. Mostarski gradski bedemi postojali su još 1840. godine, ali su u to doba već bili ruinirani i imali su mnogo rupa kroz koje su se psi noću provlačili⁶⁹.

Sve navedene kule, izuzev Hercegušu, imale su stratejski karakter. Njihovi ključevi nalazili su se nasljedno u posjedu porodica, koje su stanovale u njihovoj neposrednoj blizini. U Iličima još postoji Čatića kula koja je prije izvjesnog vremena restaurirana ali je time izgubila mnogo od svoga prvobitnog izgleda. Od Đikića kule u Zahumu postoje još samo dijelovi zidova, na temelju kojih se može utvrditi da ona, kao ni Čatića kula, nije imala nikakav stratejski karakter nego je služila isključivo za stanovanje.

Austrija je sve navedene kule zatekla u ruševnom i zapuštenom stanju. Tri su se održale do naših dana, dok su ostale srušene ubrzo poslije 1878. godine. U Ramića ulici, Suhodolini, Kapetanovini, kao i uz Radobolju, zapadno od Krive ćuprije, vide se i danas dijelovi bedema, kojima je bio opasan stari Mostar. Stariji ljudi tvrde da su vrata sa kapije na Starom mostu prenesena 1878. godine u bečki muzej gdje se, valjda, i sada nalaze.

⁶³ Ova je kula bila poznata pod imenom Šabića kula. Prema pričanju 85-godišnjeg starca Marijana Vujice, ta je kula izvjesno vrijeme poslije okupacije (1878) služila kao stanbena zgrada u kojoj je stanovao jedan općinski radnik, po imenu Funtana.

⁶⁴ L. G. Bjelokosić, *n. d.* 7.

⁶⁵ Fotografski snimak ove kule ima Arhiv grada Mostara.

⁶⁶ Fra Petar Bakula, *n. d.*

⁶⁷ Jedna od te tri kapije bez kula nalazila se kod ulaza u Kujundžiluk (na putu koji vodi od Male Tepe prema Starom mostu), druga, na Vakufu (na putu koji vodi od Pothuma prema Starom mostu), a treća, nedaleko od bivše Nezir-agine džamije (na putu koji vodi preko Krive ćuprije). (Po pričanju um. Ahmet-age Alikafića).

⁶⁸ L. G. Bjelokosić, *n. d.* 9.

⁶⁹ S. D. Magazin za 1842, 30—1.

VI — ČESME I ŠADRVANI

Sve do četvrtog decenija XVII stoljeća Mostar, izgleda nije imao vodovoda ni česama, nego su se stanovnici snabdjevali vodom iz Neretve i Radobolje. Do tog vremena neki su mostarski legatori postavljali posebne službenike da preko cijeloga dana donose vodu i pune burila u dvorištima džamija ili na raskršćima.

Na temelju sačuvanih zakladnica zna se da su takve službenike imali vakufi Čejvan-čehaje i Nesuh-age Vučjakovića. Ti službenici su za svoj posao imali po jedan dirhem plate dnevno. Ta ustanova postojala je u navedenim vakufima do 1630. kada je Mostar dobio svoj prvi vodovod⁷⁰.

Neka mostarka Rahima, kći Abdulaha, zavještala je 1042. (1633) godine 2.500 akči da se od kamate od sume daje plata onom, ko će se starati, da preko cijeloga dana bude vode u burilu kod Karađoz-begove džamije⁷¹. Takva burila nalazila su se na nekoliko mjesta u Mostaru i ona su bila smještena u posebnim specijalno građenim udubinama u zidovima kraj glavnih i prometnih ulica. U Priječkoj čaršiji, blizu Starog mosta, vidi se i danas udubina u zidu jednog starog dućana, gdje je sve do poslije okupacije stajalo jedno takvo burilo s vodom i šoljom obješenom o lanac. Njegovo održavanje finansirao je ondašnji mostarski trgovac Muhamed-aga Arpađić⁷².

U dvorištima džamija: Husein-havadže, Bajezid-havadže, Hadži Veline i Čurči Ahmedove postojala je po jedna čatrnja; njih su po svoj prilici izgradili sami legatori. Te su čatrnje služile svojoj svrsi sve dok su te džamije radile a vodom iz njih koristili su se i stanovnici okolnih mahala. I danas se vide ostaci ruševina čatrnja pred Bajezid Hodžinim i Čurči-Ahmedovim mesdžidom.

Godine 1863. izgrađena je jedna čatrnja u dvorištu ženske škole na Suhodolini. Za njenu izgradnju utrošeno je 2.850 groša. Čatrnja je služila svojoj svrsi sve dok je škola radila⁷³.

Za vrijeme turske uprave u Mostaru su izgrađena dva vodovoda. Jedan je išao s Radoboljske doline, a drugi s Djevojačke vode na Carini. Prvi je imao oko 60 isteka i opskrbljavao je vodom čitav zapadni i jedan dio istočnog dijela Mostara. Drugi je imao samo 15 isteka a snabdijevao je Carinu i jedan dio Brankovca, ali je po dolasku Austrije zanemaren pa je presušio⁷⁴.

Evlija Čelebija kaže da je mostarski dobrotvor Roznamedži Ibrahim efendija izgradio prvi vodovod u Mostaru i preveo vodu mjeđenim čunkovima preko Starog mosta na lijevu obalu Neretve i razveo je po džamijama, medresama i hamamima⁷⁵. Tada su sigurno

⁷⁰ Muhamed A. Mujić, *Stari mostarski vodovod*, Naše Starine, III, Sarajevo, 1955, 191.

⁷¹ H. Kreševljaković, *n. d.* 112.

⁷² Original u Arhivu grada Mostara D-46.

⁷³ Dokumentat o izgradnji čatrnje u Ženskoj školi nalazi se u Arhivu

grada Mostara, neregistrovan.

⁷⁴ Karl Peez, *n. d.* 44.

⁷⁵ Evlija Čelebija, *n. d.* 243. U Zavičajnom muzeju »Hercegovina« u Mostaru čuva se više komada zemljanih i drvenih čunkova, koji su nađeni u zemlji prilikom uvođenja novog vodovoda.

protekle i prve česme na mostarskim ulicama i izgrađeni prvi šadrvani.

1. Česme

Ne zna se tačno koliko je česama izgrađeno na području grada kao ni to gdje su se sve nalazile. Evlija Čelebija spominje česmu nekog Ahmed-ef. u čaršiji, u blizini istoimenog hana. On je zapisao i natpis s te česme, ali se iz njega ne može tačno saznati godina njene izgradnje⁷⁶.

Ovo je najstariji poznati izvor o postojanju česme u Mostaru, ali to nije morala biti i prva česma u ovome gradu, jer je grad preko 30 godina prije Čelebijinog prolaska imao vodovod. Dvije česme su postojale kod Roznamedžine džamije (od kojih je jedna restaurirana) i po jedna kod džamije Tere Jahja, Memi havadže, Kjose-havadže, Husein-havadže, Mehmed-kethoda, Fatime-kadun i Hafiz-havadže. Sve su te česme snabdijevane vodom vodovoda koji je išao od Djevojačke vode na Carini.

Fra Petar Bakula navodi da je Mostar 1867. god. imao 75 lijepih fontana (česama) po svim mahalama Mostara. On posebno spominje Djevojačku vodu i iznosi tradiciju o njenom postanku⁷⁷.

Godine 1266. (1805) izgrađena je jedna česma i kod Karađoz-begove džamije čiji se kronogram i »slijepi mihrab« vide i danas na zidu što gleda u Ulicu Braće Fejića. Uvrh toga zida nalazi se nekoliko ispisanih ploča, koje imaju povijesnu i dekorativnu vrijednost pa bi ih stoga trebalo zaštititi i sačuvati.

Jedna stara česma ima kod Tere-Jahja džamije na Carini. Na uglu ulica Mladena Balorde i Hilme Hakala vidi se u zidu dvorišta džamije slijepi mihrab gdje je do 1878. postojala jedna česma. Ovu česmu kao i onu kod Karađoz-begove džamije trebalo bi bezuvjetno zaštititi i sačuvati, jer su to jedini primjerci najstarijih česama koji su se do danas očuvali.

2. Šadrvani

Šadrvani (vodoskoci) su podizani isključivo u dvorištima džamija, medresa, tekija i hamama kojima su davali ljepotu i orijentalni kolorit.

Mostarski šadrvani su građeni slično ostalim šadrvanima u našim krajevima. Sastojali su se od malog bazena iz kojeg se voda prelijevala u veliki bazen, a iz ovoga oicala kroz 6 ili 8 slavina. Svi mostarski šadrvani bili su natkriveni piramidastim krovom koji se oslanjao na 6 ili 8 stupova vezanih lukovima. Šadrvani su bili prekriveni pločama.

Koliko se zna, u Mostaru je bilo svega pet šadrvana i to pred Karađoz-begovom, Koski-Mehmed-pašinom, Čejvan-begovom i Hafiz-Havadže džamijom i pred medresom Roznamedži Ibrahim efendije. Ovaj posljednji je bio najljepši i najveći šadrvan u Mostaru, a svakako i najstariji. Danas postoje oni pred Karađoz-begovom i

⁷⁶ Evlija Čelebija, n. d. 247.

⁷⁷ Fra Petar Bakula, n. d. 120.

Koski Mehmed-pašinom džamijom, od kojih je prvi i danas u upotrebi, dok je drugi prestao da radi početkom 1951. godine. Šadrvani pred Roznamedžijinom medresom, Čejvan-begovom i Hafiz Havadže džamijom su davno srušeni; pa ovaj posljednji podsjeća danas na kafanu »Šadrvan«, koja se nalazi na mjestu gdje je nekad postojao šadrvan. Šadrvan pred Koski Mehmed-pašinom džamijom sagrađen je 1781. godine, što se vidi iz natpisa na njemu dok nam godina izgradnje ostalih šadrvana nije poznata⁷⁸.

Svi spomenuti šadrvani, izuzev Roznamedžina i Hafiz Havadže, nalazili su se na lijevoj obali Neretve a vodom ih je opskrbljavao vodovod koji je išao s Radoboljske doline. Spominje ih i narodna pjesma:

U Mostaru na al-šadrvanu
Mostarlike abdest uzimaju.

3. Čekrci

To su bile posebne, jednostavno građene naprave za izvlačenje vode iz Neretve. Sastojali su se samo od jedne žice koja je jednim krajem bila vezana za kuću, a drugim za kakvu stijenu u Neretvi. Niz ovu žicu spuštala se kanta u Neretvu i izvlačila pomoću čekrka. U Mostaru je bilo više ovih čekrka, a mogle su ih imati samo one kuće koje su stajale neposredno uz obalu Neretve.

Evlija Čelebija opisuje čekrke u Mostaru ovako: Tu je ispod čaršije svezan (namotan) jedan debeo lanac za točak i čekrk, a drugi kraj tog debelog lanca svezan je za debeli lanac koji je svezan za stijene čak dolje u rijeci. Kad neki čovjek hoće da izvadi vode iz rijeke, on natakne svoju kofu za kariku lanca, a onda pusti lanac i on ode u vodu. Onda ozgo izvlače lancem kofu i ona izađe puna vode. Ovu vodu liju u bardake i testije. Na tri mjesta nalaze se takvi čekrci, kojima na taj način izvlače vodu lančanim točkom⁷⁹.

Ne zna se kad je u Mostaru sagrađen prvi čekrk, ali je to svakako bilo u dalekoj prošlosti kad Mostar nije imao ni vodovoda ni česama. Nekoliko ovakvih naprava održalo se do poslije okupacije, nestalo ih je uvođenjem novog vodovoda i česama⁸⁰. Po ovoj napravi dobio je svoje ime lokalitet Čekrk u najjužnijem dijelu mahale Prethum.

4. Vrelo Halebinovac

Do potkraj prošlog stoljeća u Mostaru je bilo na glasu jedno vrelo koje se nalazilo neposredno uz desnu obalu Neretve, stotinjak metara uzvodno od Starog mosta. Prvi put se spominje u Čejvan-begovoj vakufnami iz 1554. godine. Taj legator je odredio »da se ubuduće vrelo kraj rijeke Neretve po potrebi održava iz sredstava njegovog vakufa«.

⁷⁸ H. Hasandedić, *n. d.* 148.

⁷⁹ Evlija Čelebija, *n. d.* 248.

⁸⁰ Jedan čekrk nalazi se kod Čejvan-begove, a drugi kod Sevri Ha-

dži Hasanove džamije i radili su do iza okupacije 1878. godine. (Po pričanju 90-godišnjeg starca Salih-age Popovca iz Mostara).

VII — HAMAMI (JAVNE BANJE)

U Mostaru su podignuta dva hamama (javne banje) od kojih jedan postoji djelomično i danas, dok je drugi porušen koncem prošlog stoljeća. Oba su osnovana prije 1664. godine kada se prvi put spominju u putopisu Evlije Čelebije. Jedan je pripadao Sinan-pašinom, a drugi Čejvan-begovom vakufu.

1. *Sinan-pašin* hamam nalazio se na Mejdanu (Trgu 1. maja) neposredno uz lijevu obalu Neretve i uz bivšu Sinan-pašinu džamiju. Bio je jednostruk a voda za nj bila je dovedena s Neretve. Bio je u upotrebi do poslije okupacije. Porušen je 1896. godine.

2. *Čejvan-begov hamam* nalazi se u tzv. Priječkoj čaršiji, u blizini Tabačice džamije na desnoj obali Neretve. Podignut je poslije 1558. godine, jer se ne spominje u Čejvan-begovoj zakladnici iz te godine, a prije 1664. kada ga spominje Evlija Čelebija. Bio je sličan ostalim hamamima u našim krajevima; voda za nj bila je dovedena s Radobolje. Odavno nije u upotrebi. Njegova zgrada se većim dijelom održala do naših dana, jer je građena veoma masivno i od naročito tvrdog materijala. Neko je vrijeme služila kao skladište jednog trgovačkog preduzeća a sada se na njoj vrše restauratorski radovi⁸¹.

Oba hamama bili su javni i služili su potrebama svih stanovnika. Osim toga svaka muslimanska kuća imala je bar jednu kućnu banju (banjicu, hamamdžik)⁸², od kojih se izvjestan broj očuvao i do naših dana. Mostarske banjice imaju s arhitektonske strane nešto svoje specifično pa bi trebalo koju sačuvati.

VIII — SAHAT KULA I MUVEKIT HANA

1. U Ulici Braće Bajata postoji i danas u ispravnom stanju toranj stare sahat-kule. O prošlosti ove sahat-kule zna se samo ono što je o njoj zabilježio Evlija Čelebija (1664) godine. Opisujući ovu kulu on kaže da se nalazi u Kazaskoj čaršiji i da se zvuk njezina zvona čuje na tri sata hoda⁸³.

Od Zineta Šukalića iz Mostara pribilježio sam slijedeću varijantu pjesme, koja govori o gradnji sahat-kule u Mostaru:

Zareče se Šarića kaduna
u mahali među hanumama
»Jest tako mi dina i imana
i tako mi šehri ramazana,
sagradiću mekteb i munaru,
i veliki sahat u Mostaru,
nek se čuje preko Bišća ravna
Velagića i Blagaja grada
a da nije Bišine,
čulo bi i Nevesinje«⁸⁴.

⁸¹ O hamamima u Mostaru više vidi H. Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini (1463—1916)*, Sarajevo 1952, 87 i dalje; odatle su uzeti i ovi podaci.

⁸² Evlija Čelebija, *n. d.* 247.

⁸³ Isto, 248.

⁸⁴ Drugu varijantu ove pjesme donio je Karl Peez u svome djelu o Mostaru na 33.

Po toj pjesmi ovu je kulu sagradila neka Šarićka, možda ista ona koja je podigla jednu džamiju na Carini. S kule je 1917. godine skinuto zvono i upotrebljeno u ratne svrhe pa sat od te godine ne radi. Kula stoji pod zaštitom države.

2. U dvorištu Čejvan-begove džamije radila je sve do poslije okupacije i jedna muvekihana (ured za utvrđivanje tačnog vremena) koju je osnovao sam Čejvan-beg. Na kraju njegove zakladnice iz 1558. nalazi se spisak stvari koje je zavještao za potrebe svojih zadužbina. Iz njega saznajemo da je za džamiju u Mostaru, ostavio, između ostalog i dva sahata: jedan pješčani (kum saat) i jedan saat sa zvonom (čan saat). To je najstariji spomen o postojanju časovnika u Mostaru. Muvekihana je bila smještena u posebnoj prostoriji kod Čejvan-begove džamije. Pred okupaciju je imala dva sata i jednog službenika koga je plaćao Čejvan-begov vakuf.

IX — HUMANITARNO-SOCIJALNE USTANOVE

Najveći mostarski dobrotvor Mehmed-beg Karađoz podigao je neposredno uz svoju džamiju jednu *musafirhanu* (besplatno konačište za siromašne putnike) i jedno *imare* (kuhinju) u kojima je svaki putnik u svako doba imao besplatan i udoban stan i hranu. U imaretu se gotovila hrana prvenstveno za putnike-goste, a što bi preteklo dijeljeno je mjesnoj sirotinji. Prema odredbi zakladnice svaki dan su se za potrebe imareta trošila po 32,5 dirhema, što je za ono doba pretstavljalo dosta velik izdatak. Obje ove ustanove izgrađene su prije 1570. jer se spominju u njegovoj zakladnici iz te godine. Zavještalcem određuje da se putnik u njegovoj *musafirhani* može zadržati prema ustaljenom običaju samo tri dana i tri noći.

Za vrijeme turske uprave u Mostaru su postojale i dvije bolnice i to vojna i civilna. Vojna se nalazila u južnom logoru, a uoči okupacije je imala 200 kreveta⁸⁵. Civilna bolnica se nalazila na Mejdanu kod Sinan-pašine džamije gdje je ostala sve do 1888. godine kada je izgrađena nova bolnička zgrada blizu željezničke stanice.

Fra Petar Bakula navodi da je Mostar 1867. godine imao i jednu apoteku⁸⁶, za koju nismo mogli utvrditi, gdje se nalazila. Jedna apoteka postojala je i uz vojnu bolnicu kod južnog logora⁸⁷.

X — HANOVI

Podizanje hanova u Mostaru počelo je prve decenije njegova razvitka. Mostarski hanovi su bili građeni slično ostalim hanovima u našim krajevima i sastojali su se iz prizemlja, gdje su se nalazile staje za konje i sprata na kojem su bile sobe za putnike. Većina mostarskih hanova imala je i prostrano dvorište sa česmom u koje se ulazilo s ulice.

Prvi poznati han u Mostaru sagradio je Čejvan čehaja, nešto prije 1558. godine. On se nalazio pod Pećinom u Kujundžiluku, a

⁸⁵ Karl Peez, n. d. 74.

⁸⁷ Karl Peez, n. d. 74.

⁸⁶ Fra Petra Bakula, n. d. 105.

služio je kao konačište svim putnicima i namjernicima. Njegov upravnik (handžija) bio je obavezan da gostima prodaje stočnu hranu po umjerenim cijenama i bez ikakvih spekulacija.

Jedan han podigao je Mehmed-beg Karađoz u blizini svoje džamije prije 1570. godine. O njemu nema drugih podataka. Evlija Čelebija spominje jedan veliki han u čaršiji i to u blizini Ahmed efendine česme i Hadži Alijagina mesdžida⁸⁸. Ni o tome hanu nema drugih podataka.

Pored navedenih, u Mostaru su postojali još i ovi hanovi: Čar-dagija, koji se nalazio nasuprot zgradi Narodnog pozorišta. Na nj je sve doskora potsjećala ona ulica, koja spaja ulice Maršala Tita i Braće Fejića, a zvala se Hanska ulica (sada Ulica Šerifa Burića). Važio je kao najveći i najuređeniji han Mostara. Za vrijeme vlade Ali-paše Rizvanbegovića bio je u njegovom posjedu⁸⁹ Đinovića han koji se nalazio na mjestu gdje je sada ona zgrada u kojoj je smještena Zema i Učiteljska škola. Bio je poznat u predokupacionim danima jer se u njemu često sastajao svijet i diskutovao o dolasku Austrije.

U Kuluk ulici, nedaleko od Kujundžiluka, postoji zgrada jednog starog hana koji je sagrađen za vrijeme turske uprave. Imao je dvije sobe na spratu i tri dućana u prizemlju. Glavni ulaz u han bio je iz ulice Maršala Tita, a sporedni iz Kuluk ulice. Poslije 1878. godine prozvan je »Evropa« i bio poznat pod tim imenom sve dok je bio u upotrebi. Danas se na njemu vrše konzervatorski radovi.

Austrija je zatekla u Mostaru još slijedeće hanove: Ševin u ulici Maršala Tita blizu Karađoz-begove džamije, Čadrin u Cernici, Hadžiselimovića na Velikoj Tepi (Kathana) i Hindin han u Jusovini blizu Nazir-agine džamije. U ovom posljednjem hanu odsjedali su samo trgovci iz južne i zapadne Hercegovine i Dalmacije. Svi ovi hanovi osim »Evrope«, zatvoreni su odmah poslije okupacije 1878. a porušeni do konca prošloga stoljeća.

XI — STAMBENE I POSLOVNE ZGRADE

U Mostaru ima više interesantnih starih stambenih i poslovnih zgrada.

Od stambenih zgrada najznačajnija je Bišćevića (Halebin) čošak na dnu Bišćevića ulice, neposredno uz lijevu obalu Neretve. Sagrađen je koncem XVII stoljeća i pretstavlja najljepšu i najstariju stambenu zgradu iz turskog vremena. Nalazi se pod zaštitom države⁹⁰.

⁸⁸ Evlija Čelebija, *n. d.* 247.

⁸⁹ Na tome mjestu postojao je jedan karavan saraj 1669. godine. On se spominje u vakufnami Ahmet-bega Lakišića. Sagrađio ga je Koski Mehmed-paša 1608/9. godine. Vidi Naše Starine III, 1955, 263.

⁹⁰ Ovu zgradu spominje slijedeća pjesma:

Sokolovi Save preletiše
Pehlivani u Mostar dođoše.
U četvrtak tenefe popeše,
A u petak igru započeše,
Igru igra Ale-pehlivane
Od bijele Halebine kule
Do bijela čoška Bišćevića itd.
(M. Dž. Kurt, *Hrvatske narodne ženske pjesme*, Mostar 1902, 50).

Pod zaštitom države nalaze se još ove zgrade: Ljubušakov čošak u Braće Fejića ulici, kuća Alije Kajtaza u Kajtazovoj ulici, kuća Muhameda Muslibegovića u ulici Osmana Đikića i ona kuća na Mejdanu koju je podigao mostarski učenjak i muftija Mustafa Ejubović, poznat pod imenom Šejh Jujo. Na toj zgradi nalazi se ploča s natpisom iz kojeg saznajemo da je tu zgradu podigao Šejh Jujo za stanovanje sudija, koji budu služili u Mostaru⁹¹.

Od poslovnih zgrada naročito se isticala tabhana, uz desnu obalu Neretve u blizini Starog mosta. Ne zna se tačno kad je sagrađena, a postojala je 1664. godine. To je jedina tabhana, na području naše Republike, koja se održala do naših dana.

Svi mostarski dobrotvori od Sinan-paše i Šemsi Čehaje do Ali paše Rizvanbegovića, podizali su na rijeci Radobolji mlinice i zavještali ih za izdržavanje svojih ustanova. Izvjestan broj tih mlinica održao se do naših dana. Na Radobolji je podignuta i jedna stupa za ljuštenje riže. Ona se nalazila poviše stare kanare⁹².

Na Suhodolini je bio konak-rezidencija namjesnika kojega je sagradio Ali-paša Rizvanbegović. Austrija je zatekla u Mostaru dvije kasine, brzopjavni i poštanski ured (nalazio se na mjestu gdje je sada nova mitropolija), carinarnicu (nalazila se u Dandinoj ulici), poreski ured, zemljišni ured, desetinski ured i drugo⁹³.

XII — NADGROBNI SPOMENICI

Posebnu vrstu spomenika kod nas čine stari muslimanski nadgrobni spomenici (nišani) kojih je u Mostaru nekad bilo mnogo i kojih se do danas očuvao dosta veliki broj po perifernim grobljima. Ovi spomenici pretstavljaju za nas vrijednost kako sa arhitektonske tako isto i sa povijesne strane, jer nam natpisi na njima pružaju zanimljive i dragocjene podatke⁹⁴.

⁹¹ Ovaj kronogram, koji se sastoji od 11 stihova, spjevao je Hamza Sulejman, ef. Pužić. Nađen je u njegovoj zaostavštini uz još neke kronograme i stihove na turskom jeziku.

⁹² Kreševljaković, *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini*

ni (1463—1851), Sarajevo 1951, 199; L. G. Bjelokosić, *n. d.* 5.

⁹³ Karl Peez, *n. d.* 148.

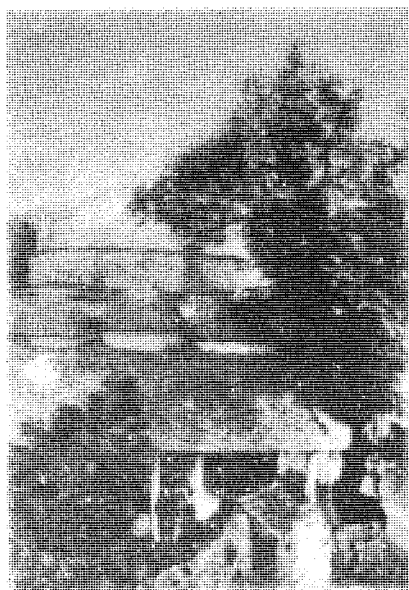
⁹⁴ Hivzija Hasandedić, *O potrebi proučavanja natpisa sa muslimanskih nadgrobničkih spomenika*, Narodna pravda, Sarajevo 1941, 43 i 44.

KULTURDENKMÄLER AUS DER TÜRKENZEIT IN MOSTAR

Der Verfasser stellt hier auf Grund der Literatur und vieler unveröffentlichten Quellen kulturhistorische Denkmäler in Mostar, der Hauptstadt Hercegovinas, dar. Grösstenteils entstanden sie in der Zeit der Türkenherrschaft. Seine Forschung ergibt folgende Resultate: In Mostar wurden von der II Hälfte des XV. Jahrhunderts bis zum Jahre 1878, 39 sakrale Bauten gegründet und war: 37 Moscheen und Mesdzids, 2 orthodoxe und 1 katholische Kirche. Alle Moscheen in Mostar, ausser zwei, wurden bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts erbaut, während alle Kirchen aus dem XIX. Jahrhundert stammen. In der gleichen Zeitspanne wurde in Mostar nur ein Kloster gegründet und das im XIX. Jahrhundert. Während der ganzen Zeit der Türkenherrschaft gab es in Mostar ungefähr 40 Mektebs (mohammedanische Volksschulen), 6 Medressen, 1 Darul-Hadis und 1 Darul-kura, weiter 1 orthodoxe Volksschule, 1 orthodoxes Seminars und eine Mädchenvolksschule, 2 katholische Schulen, 2 Druckereien, 2 öffentliche Bibliotheken, 2 öffentliche Badenstellen, 2 Brücken, mehrere Brunnen, ein Uhrturm, Musafirhane und Imaret.

Sinan-pašina džamija

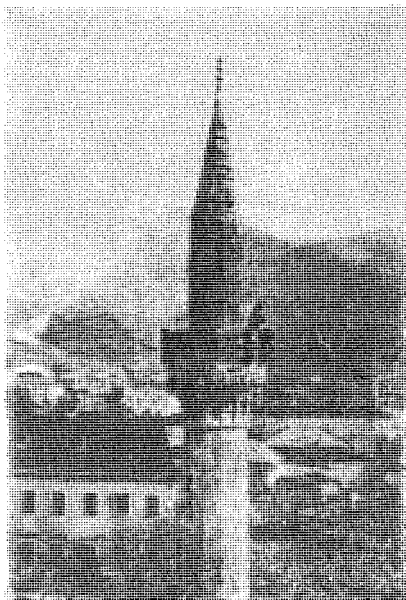
Vučjakovića džamija

Nezir-agina džamija

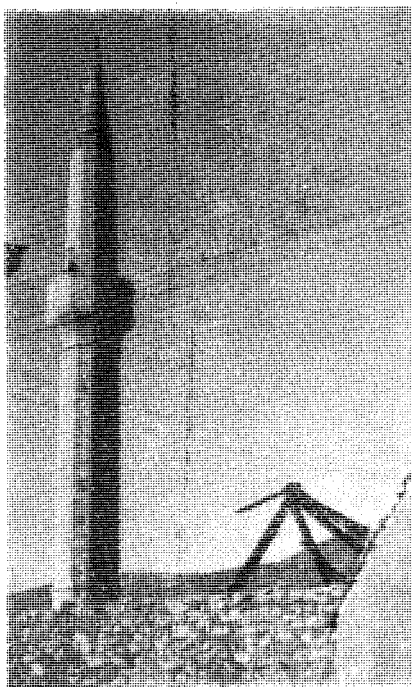
Fatime kadun džamija

Hafiz Hovadže džamija

Sarića džamija

*Munara Tere Jahja džamije
na Carini*

Tabačica džamija

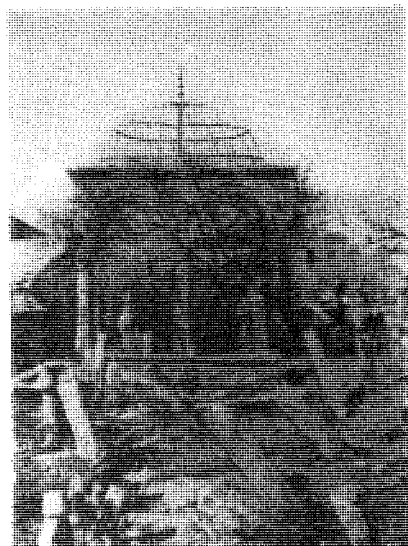
Hadži Velin mesdžid u Brankovcu

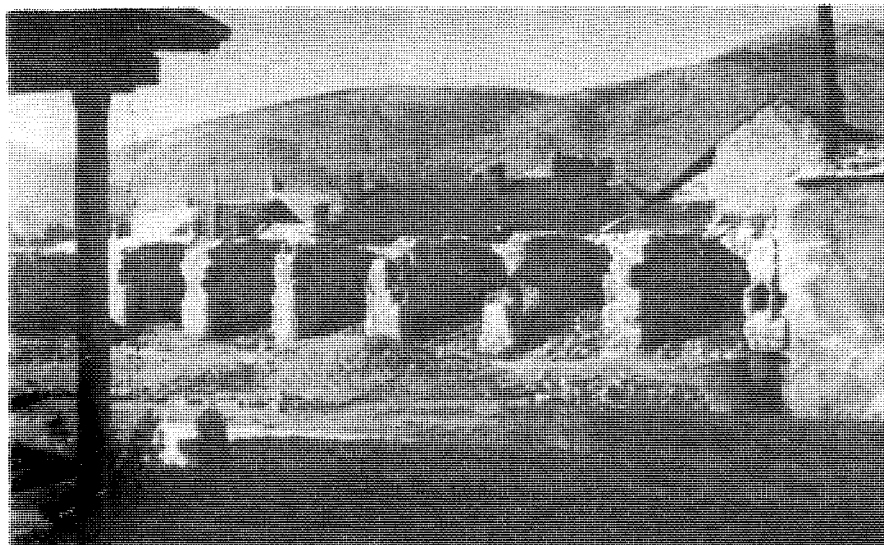
*Slijepi mihrab turske česme
kod Tere Jahja džamije*

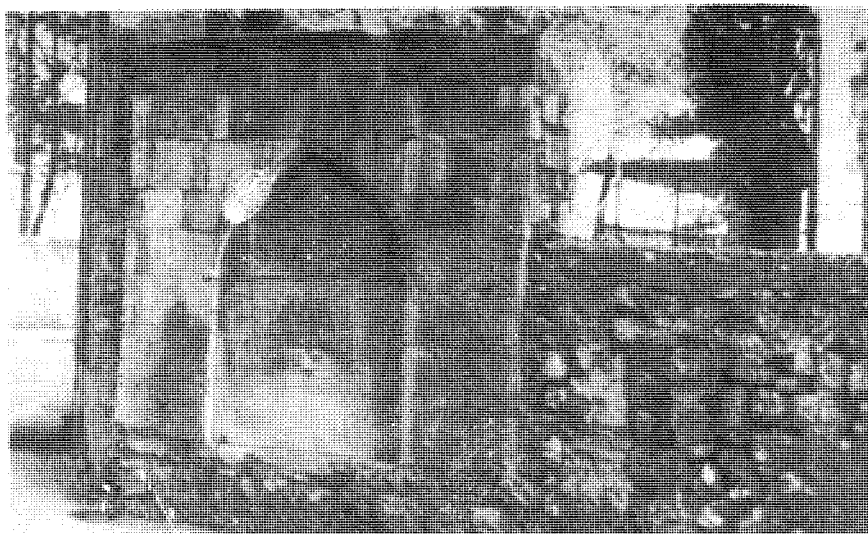
Bišćevića čošak

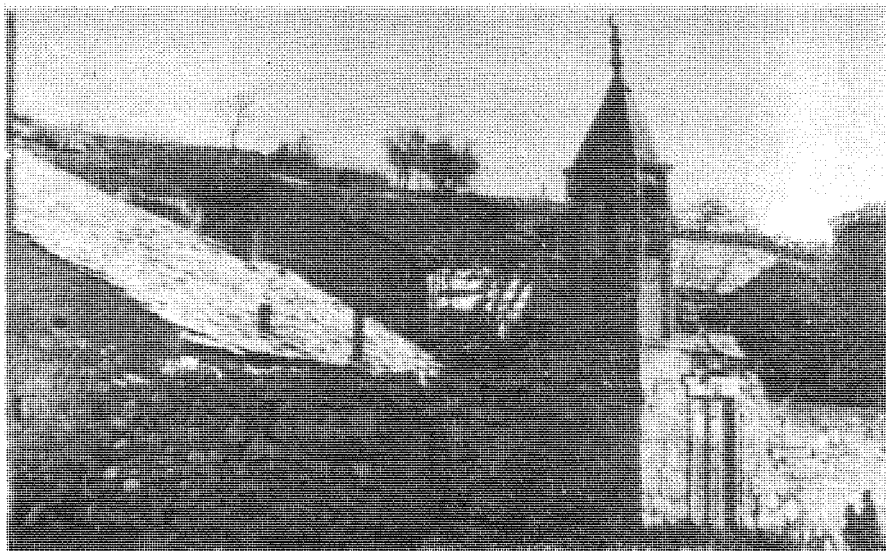
Sejh Jujino turbe na Luci

Ostaci ruševina Roznamedžijine medrese

Sljepi mihrab turske česme kod Karadžoz-begove džamije

Kotlevin mesdžid na Luci

Biskupska rezidencija u Vukodolu